

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA QEYRİ-NEFT SƏNAYESİNİN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

UOT: 94(479.24)
DOI:10.30546/3006-0346.2024.1.79.95

ARZU XƏLİLZADƏ
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: arzuxelilzade89@gmail.com

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı müasir dövrün prioritetləri sırasına daxildir. Bu sahədə qarşıda duran əsas məsələ Azərbaycanın dünya ölkələrinin inkişaf sürəti ilə müqayisədə geriləməsinə mane olmaqdır. Buna ilk növbədə, iqtisadiyyatın karbohidrogen ehtiyatlarının ixracından mövcud asılılığı aradan qaldırmaq, orta və uzunmüddətli perspektivdə dünya iqtisadiyyatının xammal əlavəsinə çevrilmək təhlükəsinin qarşısını almaqla nail olmaq mümkündür.

Azərbaycan uzunmüddətli və davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün özünün enerji siyasətindən qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün aparıcı qüvvə olan insan kapitalına çevrilməsi, gələcəkdə neft-qaz gəlirlərindən asılı olmayan güclü, rəqabətə davamlı iqtisadiyyat qurulması strategiyasını uğurla həyata keçirir.

Prezident İlham Əliyev qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı bildirdi: “Azərbaycanda iqtisadi inkişafın istiqamətləri çoxşaxəlidir və biz bu gün qeyri-neft sektorunun inkişafına üstünlük veririk. Bu, bizim prioritet məsələmizdir” [10].

Neftin ixracından gələn gəlirlərin qeyri-neft sektoruna yönəldilməsi ilə bu sahənin inkişafı istiqamətində mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Azərbaycanda iqtisadi artımın əsas hərəkətverici amili 2010-cu ildən etibarən neft sektorundan qeyri-neft sektoruna transformasiya olmuş, 2010–2014-cü illərdə neft sektorunda 2,9 faizlik geriləmə olduğu halda, qeyri-neft sektoru 8,8 faiz artımla, ümumi 3 faizlik iqtisadi artım əldə edilmişdir. 2004–2014-cü illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına 52 milyard ABŞ dolları birbaşa xarici investisiya yatırılmış, onun 85 faizi neft sektoruna, 15 faizi isə qeyri-neft sektoruna yönəldilmişdir [7].

Eyni zamanda dövlət proqramları çərçivəsində həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində regionlarda rəqabət qabiliyyətli və ixrac yönümlü məhsullar istehsal edən müəssisələr yaradılmış, bir çox məhsullar Avropa və Amerika bazarlarına ixrac olunaraq, qeyri-neft ixracını artırmışdır. 2003–2013-cü illərdə ölkədə 2000-ə qədər istehsal təyinatlı obyekt istifadəyə verilmişdir [10].

Qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı mühüm sənədlərdən biri “Azərbaycan 2020: gələcəyə

baxış” İnkişaf Konsepsiyasıdır. Burada qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün xarici ticarət prosedurlarının sadələşdirilməsi, beynəlxalq bazarlara çıxışda rəqabətin inkişafında sahibkarlara dövlət dəstəyinin artırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi göstərilmişdir. Konsepsiyada göstərilmişdir ki, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və xarici investorların yerli bazarlara daxil olmasına mane olan faktorların aradan qaldırılması üçün səylərin səfərbər edilməsi, Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olmaq üçün beynəlxalq ticarət sisteminə uyğun islahatların həyata keçirilməsi, qanunların dünya ticarət sisteminə tətbiq edilən praktikaya uyğunlaşdırılması yerli şirkətlərin və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafına yeni imkanlar yaradacaqdır [2].

Tədqiq edilən illərdə sənaye müəssisələrində innovativ texnologiyaların tətbiqi, ixtisaslaşmış və ümumi təyinatlı sənaye şəhərciklərinin yaradılması, iqtisadi rayonlar üzrə sənaye şəhərciyi infrastrukturunun formalaşdırılması qeyri-neft emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı dövlət investisiya siyasətində əsas istiqamətlər idi [2].

2015-ci ildə qeyri-neft sektorunun əsas sahələrindən olan rabitə və yüksək texnologiyalar sahəsində inkişaf təmin edilmiş, bu sektorda gəlirlər 12 faiz artmış, bu rəqəm müvafiq ümumdünya orta göstəricisindən təxminən 1,5 dəfə yüksək olmuşdur. Eyni zamanda elektron xidmətlərin verilməsi, “elektron imza” və “elektron hökumət” portalı inkişaf etmiş, informasiya texnologiyaları sahəsində ən mühüm yeniliklərdən biri elektron informasiya resurslarının yaradılması və regional informasiya texnologiyaları xidmətlərinin verilməsində regional informasiya-hesablama mərkəzi – DATA Mərkəzi yaradılmışdır [11].

Qeyri-neft sektorunun inkişafı Azərbaycanda iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edir. “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015–2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı” [6], habelə “Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” [4] kimi mühüm əhəmiyyətli sənədlərin qəbul edilməsi bu sahənin xüsusi əhəmiyyətini göstərirdi. Bu sənədlərin həyata keçirilməsi

məsi ilə sənayenin strukturu getdikcə təkmilləşdirilir, qeyri-neft sənayesi iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvələrindən birinə çevrilir, mövcud resurslardan səmərəli şəkildə istifadə edilir, müəssisələrdə səmərəli istehsal metodları tətbiq olunurdu [8].

Tədqiq olunan illərdə “Made in Azerbaijan” brendinin inkişafına və milli brendlərin yaradılmasının təşviq edilməsinə həsr olunmuş birinci “Marketing sammiti”nin keçirilməsi əhəmiyyətli idi. Eyni zamanda müasir texnologiyaların tətbiqi sayəsində Azərbaycanda metallurgiya, maşınqayırma, kimya, inşaat materiallarının istehsalı, qida və digər ənənəvi sənaye sahələri də genişlənməklə yanaşı, yeni sənaye sahələri yaradılmış, bir sıra sənaye məhsulları üzrə özünütəminatmə səviyyəsi yüksəlmişdir [13].

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunda əsas məsələ qeyri-neft sektorunun maliyyələşməsində özəl sektorun payının artırılması idi. İqtisadiyyatda uzunmüddətli investisiya resurslarının başlıca mənbəyi olan kapital və sığorta bazarının inkişafının sürətləndirilməsi, milli bank sektorunun dayanıqlılığının təmin olunması, iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsində bankların rolunun artırılması və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi də prioritetlər sırasında idi. Ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektoruna, o cümlədən infrastruktur sahələrinə birbaşa xarici investisiyaların cəlb olunması, bu zaman milli maraqların qorunması və xarici investitorlara rəqabət mühitinin yaradılması ilə investisiyaların səmərəli tənzimlənməsi zəruri idi. Yalnız şaxələnməş iqtisadiyyat dayanıqlı ola bilər. Bunun üçün əsas məqsəd iqtisadiyyatda qeyri-neft sektorunun payının artmasına nail olmaq idi [3].

Azərbaycanda qeyri-neft sektoru sahəsində diqqət yetirilən sahələrdən biri turizm sektorudur. Tədqiq edilən illərdə nəinki Azərbaycanda, bütün dünyada turizmin inkişaf tendensiyası müşahidə olunurdu. Bu sektorun inkişafı Avropa və Şimali Amerikada mövcud olan ənənəvi turizm mərkəzləri ilə yanaşı, yeni turizm mərkəzlərinin də yaranmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycanda turizm sahəsinin inkişaf tendensiyasından geri qalmırdı və bu sektorun inkişafına xüsusi diqqət yetirilirdi.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra turizm sahəsi diqqət mərkəzində olmuş və bunun üçün Nazirlər Kabinetinin nəzdində Turizm Şurası fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycanda turizm bazarının formalaşması və inkişafı məqsədilə 1999-cu ildə “Turizm haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edilmiş, 2001-ci ildə Dünya Turizm təşkilatının 14-cü Baş Assambleyasında Azərbaycan həmin quruma üzv qəbul edilmişdir [9].

Turizm sahəsində mühüm layihələr – “Böyük İpək yolu”, “Şərab yolu”, Xalçaçılıq”, “Aleksandr Düma Qafqazda” “Azərbaycanda alman məskənləri” adlı layihələr həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda Azərbaycanda 2011-ci ilin “Turizm ili” elan edilməsi turizm infrastrukturunun genişlənməsi və inkişafı üçün mühüm imkanlar yaratmışdır [1, s.196-200].

Zəngin mədəni-tarixi irsə və əlverişli təbii şəraitə malik olan Azərbaycan turizm sahəsində böyük perspektivlərə malikdir. Belə ki, respublikada turizmin kənd, müalicə-sağlamlıq, ekoloji, mədəni, sosial, kommersiya, idman, dini, xüsusi maraq kəsb edən əksər növlərinin və s. inkişafı üçün geniş imkanlar mövcuddur.

Azərbaycan, Şərqlə Qərbin qovuşduğu strateji mövqedə yerləşir, eyni zamanda müasirliyin və qədim zəngin tarixi abidələrin sintezi ilə məşhur olan paytaxt Bakı şəhərindən başlamaqla, ecazkar təbiətə və milli parklara malik regionları ilə tanınır. Bakı şəhəri Azərbaycanın qlobal turizm sektorundakı payının böyük bir hissəsinə malikdir [5].

Uzun zaman Ermənistanın işğalı altında olmuş Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin çox zəngin turizm potensialı vardır. Ona görə də Azərbaycan dövləti üçün bu ərazidə turizm marşrutlarının yaradılması, turizm sektorunun inkişafı əsas istiqamətlərdən biridir. Eyni zamanda beynəlxalq turizm sərəgilərində Qarabağ bölgəsinin turizm potensialı, turizm marşrutları, tarixi abidələrinin göstərilməsi və bu bölgənin doğrudan da dünya üçün çox cəlbedici bölgə kimi təqdim edilməsi də əsas məqsədlərdən biridir [14].

Araşdırılan illərdə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişafına zəmin yaratmaq üçün kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsinə, sahibkarlara güzəştli dövlət kreditlərinin, kənd təsərrüfatına subsidiyaların ayrılmasına, ölkə boyu nəqliyyat-kommunikasiya infrastrukturunun yenidən qurulmasına milyardlarla dollar vəsait xərclənmişdir.

İqtisadiyyatın diversifikasiyası ilə bağlı nəzərdə tutulmuş tədbirlərin reallaşdırılması üçün “Azərbaycan Respublikası iqtisadi rayonlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” və digər proqramlar qəbul olunmuşdur [12].

Bu proqramların qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi nəticəsində 2003-2011-ci illərdə Azərbaycanda sənaye istehsalı 2,7 dəfə, kənd təsərrüfatı məhsullarının

istehsalı 1.3 dəfə, tikinti sektorunda iş həcmi 3,2 dəfə, nəqliyyat xidmətlərinin həcmi 2,3 dəfə, rabitə və informasiya sektorunda xidmətlər isə 6,4 dəfə artmışdır [12].

Qeyri-neft sənayesinin inkişafında sənaye parkları da mühüm rol oynayır. 2013-cü ildə Azərbaycan Prezidentinin təşəbbüsü ilə sənaye parkları və məhəllələrinin yaradılması emaledici sənayenin inkişafına təkan verdi.

Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bu sənaye parklarına 2,6 milyard dollar investisiya yatırılmış və 5 sənaye parkında işçi sayı 11 minə yaxın olmuşdur.

Azərbaycanda beş sənaye parkı yaradılıb, flaqman isə Cənubi Qafqazın ən böyüyü hesab edilən Sumqayıt Kimya Sənaye Parkıdır. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı - kimya və metallurjiya sənayesi, maşınqayırma, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları və digər texnoloji sahələrin məhsullarının istehsalına yönəlib.

Mingəçevir sənaye Parkı toxuculuq sənayesinin müxtəlif sahələrinə, Qaradağ Sənaye Parkı iri, orta və ağırtonajlı gəmi və avadanlıqların istehsalı və təmirinə, Pirallahı Sənaye Parkı müxtəlif formalarda dərman vasitələri, baytarlıq preparatları, tibbi avadanlıqlar və qurğuların hazırlanmasına, Ağdam Sənaye Parkı isə inşaat materialları, qida və yüngül sənaye məhsullarının istehsalına istiqamətlənib. Qeyd edək ki, sənaye parkı mərkəzləşdirilmiş şəkildə inkişaf etmiş, istehsalat, anbar, ofis binaları, həmçinin müvafiq kommunikasiya və bir neçə rezidentin yerləşdiyi infrastruktur ilə idarə olunan ərazidir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı sahəsində mühüm hadisələrdən biri 2015-ci ildə "SOCAR Polymer" zavodunun iş başlaması idi. Azərbaycanda ilk dəfə olaraq polipropilen və polietilen istehsal edəcək bu zavod qeyri-neft sektorunda həm ən böyük, həm də ən son texnologiyalara malik sənaye müəssisəsi hesab olunurdu [8].

Sənaye parkları və məhəllələrinin, həmçinin aqroparkların fəaliyyətinin daha yaxşı koordinasiyası, inkişaf etdirilməsi və birbaşa xarici investisiyanın cəlb olunması üçün 2021-ci ilin yanvar ayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə İqtisadiyyat Nazirliyi yanında İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyi yaradılmışdır. Xüsusi iqtisadi zonaların məqsədi innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında rəqabətqabiliyyətli sənaye istehsalının inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaq, qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafını təmin etmək və əhalinin məşğulluq səviyyəsini artırmaqdır [15].

Azərbaycanda aqroparklara ümumilikdə 1,5 milyard manat sərmayə yatırılmışdır. 2021-ci ilin ilk

yarımilində iqtisadi zonalar 824 milyon manat dəyərinə məhsul istehsal etmişdir ki, bu da 2020-ci illə müqayisədə 38 faiz çoxdur.

Tədqiq olunan illərdə iqtisadi zonalarda istehsalın ümumi həcmi 4,2 milyard manat olmuş, bunun da 1,1 milyard manatı ixracın payına düşmüşdür. 2021-ci ildə qeyri-neft ixracı 2020-ci ilin ilk yarımilinə nisbətən 27,1 faiz artmış və pul ekvivalentində 1,16 milyard dolları keçmişdir. Eyni zamanda, qeyri-neft sənayesi məhsullarının ixracı 40,1 faiz artmış və onun qeyri-neft ixracının ümumi həcmindəki payı 50 faizi keçmişdir [15].

Beləliklə, Azərbaycan özünün zəngin neft-qaz ehtiyatlarından uzunmüddətli və davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün uğurla istifadə edir. Neft və qazın qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün aparıcı qüvvə olan insan kapitalına çevrilməsi, neft-qaz gəlirlərindən istifadə etməklə gələcəkdə bu gəlirlərdən asılı olmayan güclü, rəqabətə davamlı iqtisadiyyatın qurulması strategiyası həyata keçirilməkdədir.

YEKUN

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı, turizm, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, emal sənayesi qeyri-neft sektorunun inkişafında əsas prioritet sahələr hesab edilmişdir. Qeyri-neft sektorunun əsas sahələrindən olan turizm sənayesində məqsədyönlü işlər həyata keçirilmiş, onun rəqabətə davamlılığı artırılmışdır.

Qeyri-neft sektorunun payının inkişafı üçün bir sıra vəzifələr həyata keçirilməlidir:

- Müasir texnologiyaların tətbiq edilməsi və bununla qeyri-neft sektorunun inkişafına və ixrac potensialının artırılması;
- Təbii sərvətlər və əmək resurslarından istifadə edərək rəqabətə davamlı, ixrac yönümlü və keyfiyyətli sənaye məhsulları istehsalını həyata keçirmək, orta və kiçik emal müəssisələrini inkişaf etdirmək;
- Qeyri-neft sektorunda əlverişli investisiya mühitini yaratmaq və s.

Açar sözlər: *Azərbaycan, qeyri-neft sektoru, turizm sektoru, dövlət proqramları, sənaye, iqtisadiyyatın saxələnməsi.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abbasov, İ. M. Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı. Dərslük / İ. M. Abbasov, T.N. Əliyev. – Bakı: Bakı Biznes Universiteti, – 2018. – 267 s.
2. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası // 29 dekabr 2012-ci ildə təsdiq edilmişdir: [Elektron resurs] / – URL: <https://e-qanun.az/framework/25029>.

3. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər // 2 fevral 2021-ci ildə təsdiq edilmişdir (22 iyul 2022-ci il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr): [Elektron resurs] <https://e-qanun.az/framework/46813>.

4. Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi // 6 dekabr 2016-cı ildə təsdiq edilmişdir: [Elektron resurs]: https://mida.gov.az/documents/_A%C4%9F%C4%B1r_senaye_ve_ma%C5%9F%C4%B1nqay%C4%B1rman%C4%B1n_ink%C5%9Faf%C4%B1na_dair_strateji_yol_xeritesi.pdf.

5. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi // 6 dekabr 2016-cı ildə təsdiq edilmişdir: [Elektron resurs] / –URL: https://mida.gov.az/documents/Turizm_s%C9%99nayesinin_ink%C5%9Faf%C4%B1na_dair_strateji_yol_xeritesi.pdf.

6. Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı // 26 dekabr 2014-cü ildə təsdiq edilmişdir: [Elektron resurs] / – URL: <https://e-qanun.az/framework/28964>.

7. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi // 6 dekabr 2016-cı ildə təsdiq edilmişdir: [Elektron resurs] / – URL: https://azertag.az/store/files/untitled%20folder/_STRATEJI%20YOL%20XERITESI_.pdf

8. Bayramov, V. Prezident İlham Əliyev: Bu gün ölkəmizdə sənayeləşmə siyasəti uğurla aparılır: [Elektron resurs]: <https://xalqgazeti.com/mobile/az/news/518>.

9. Bilalov, B. Heydər Əliyev və Azərbaycan turizmi: [Elektron resurs] http://www.anl.az/down/meqale/medeniyyet/medeniyyet_may2009/78916.htm.

10. Əsgərov, R. Qeyri-neft sektorunun inkişafı prioritet məsələdir // Respublika. – 2013, 25 iyun. – s.2.

11. İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2015-ci ilin birinci yarısının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclası keçirilib: [Elektron resurs] <https://president.az/articles/15823>.

12. Qeyri-neft sektorunun inkişafı: [Elektron resurs] https://www.azerbajans.com/content_1671_az.html.

13. Məhərrəmov N. “Made in Azerbaijan” brendini necə tanıdırıq? : [Elektron resurs] <https://sia.az/az/news/economy/697605.html>.

14. Prezident İlham Əliyevin sədrliyi ilə 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş videoformatda müşavirə keçirilib: [Elektron resurs] <https://www.sosial.gov.az/post/422301>.

gov.az/post/422301.

15. Vəliyev, A. Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun inkişafı: Tempı və xüsusiyyətləri: [Elektron resurs] <https://report.az/biznes-xeberleri/azerbaycan-iqtisadiyyatinin-qeyri-neft-sektorunun-inkisafi-tempi-ve-xususiyyetleri/>

АРЗУ ХАЛИЛЗАДЕ,

Доцент Бакинского государственного университета, доктор философии по истории
E-mail: arzuhalilzade89@gmail.com

РЕЗЮМЕ

**ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ
НЕНЕФТЯНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

В статье изучены особенности развития ненефтяной промышленности в Азербайджане после восстановления государственной независимости. Большое значение имело развитие информационно-коммуникационных технологий, тяжелой промышленности, сельского хозяйства и туризма ненефтяного сектора в Азербайджане. В этой связи основными задачами на будущее стали диверсификация экономики и обеспечение устойчивого развития ненефтяных отраслей.

Ключевые слова: *Азербайджан, ненефтяной сектор, туристический сектор, государственные программы, промышленность, диверсификация экономики.*

ARZU KHALILZADE,

*Associate Professor of Baku State University,
Doctor of Philosophy in History*
E-mail: arzuhalilzade89@gmail.com

SUMMARY

Features of development of non-oil industry in the Republic of Azerbaijan

In the article, the features of the development of the non-oil industry in Azerbaijan after the restoration of state independence were studied. The development of information and communication technologies, heavy industry, agriculture and tourism of the non-oil sector in Azerbaijan was of great importance. In this regard, diversification of the economy and provision of sustainable development of non-oil sectors were the main tasks ahead.

Keywords: *Azerbaijan, non-oil sector, tourism sector, government programs, industry, economic diversification.*